

Survey and Analysis of the Use of Rock-Cut in the Village of Seqay, Varzeqan County, East Azerbaijan Province

Saeid sattarnejad*, Mosayeb Narimani, Siavash Abdolahi

PhD Student in Archeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran

Received: 2020/07/17 | Accepted: 2020/09/14 | Published: 2020/11/30

Abstract

Archaeological studies of Varzeqan county in the geographical area of northwestern Iran have received more attention due to the existence of mountain fortifications and cemeteries from the Bronze and Iron Ages. In this area, however, other rich archaeological evidence remains; Which shows the position and importance of Varzeqan region in the field of archaeological studies of the historical period of northwestern Iran. In Seqay village, 10 Cut - rock spaces have been created on the rock bed, which can be considered as evidence of the position and importance of this village in archeological studies, architecture and other sciences. However, no specific research has been done on these Cut - rock spaces. Accordingly, this study seeks to answer two basic questions regarding the nature of use and chronology of the studied spaces. The purpose of this study is to introduce, typology, relative chronology and land use analysis of the mentioned handicraft spaces. However, relying on superficial data, it is difficult to answer questions about the chronology and usage of this collection. However, it is very possible to hypothesize that these rock works have been used for shelter and protection, as well as by examining, adapting the elements and architectural techniques used in the spaces and comparing them with the architectural elements of handmade spaces identified and studied in other areas. Parthian period can be suggested for the creation of these rocky handicraft spaces. Since no studies on handicraft spaces have been conducted in Varzeqan region so far, this research can be a basis for detailed scientific studies in the region to identify these works.

Keywords: Varzeqan, Seqay village, rock- cut architecture, chronology, user

Copyright © 2020. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

Sattarnejad S, Narimani M, Abdolahi S. (2020). Survey and Analysis of the Use of Rock-Cut in the Village of Seqay, Varzeqan County, East Azerbaijan Province. *Tourism Research*, 1(4):108-125

Corresponding Author: Saeid sattarnejad, PhD student in Archeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.
Email: saeidsatatnejad@yahoo.com

مطالعه و تحلیل کاربری فضاهای صخره‌ای روستای سقای شهرستان ورزقان استان آذربایجان شرقی

سعید ستارنژاد*، مصیب نریمانی، سیاوش عبدالمهی

۱- دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۲۷ | پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۲۴ | انتشار: ۱۳۹۹/۰۹/۱۰

چکیده

شهرستان ورزقان در حوزه جغرافیایی شمال غرب ایران به دلیل تنوع آثارش در دوره‌های مختلف تاریخی حائز اهمیت بوده است؛ که از شواهد آن می‌توان به استحکامات دفاعی و گورستان‌های مختلف و فضاهای دستکند اشاره کرد. در این شهرستان فضاهای دستکندی ایجاد شده است؛ که تا به امروز کمتر شناخته شده و پژوهش‌های در باره آن انجام نشده است. در روستای سقای تعداد ۱۰ عدد فضای دستکند در بستر صخره ایجاد شده است که می‌تواند به‌عنوان شواهدی از جایگاه و اهمیت این روستا در مطالعات باستان‌شناسی، معماری و سایر علوم مورد توجه قرار گیرد، با این حال تاکنون پژوهش خاصی درباره این فضاهای دستکند انجام نشده است بر همین اساس انجام این پژوهش درصدد پاسخگویی به دو سؤال اساسی در رابطه با گاهنگاری و کاربری این فضاهاست. هدف از این پژوهش، معرفی، گونه‌شناسی، ارائه گاهنگاری نسبی و تحلیل کاربری فضاهای دستکند مذکور است. اگرچه با اتکاء به داده‌های سطحی پاسخ به پرسش‌هایی در زمینه گاهنگاری و کاربری این مجموعه امری دشوار است، لیکن به‌احتمال بسیار می‌توان این فرضیه را مطرح ساخت که این آثار صخره‌ای به منظور جان‌پناهی و استحفاظی مورد استفاده بوده‌اند، همچنین با بررسی، تطبیق عناصر و تکنیک معماری به کار رفته در فضاها و مقایسه آن‌ها با عناصر معماری فضاهای دستکند شناسایی و مطالعه شده در سایر مناطق، می‌توان بازه زمانی دوره اشکانی را برای ایجاد این فضاهای دستکند صخره‌ای پیشنهاد کرد. از آنجایی که در شهرستان ورزقان تاکنون مطالعاتی در باره فضاهای دستکند صورت نگرفته است، انجام این پژوهش می‌تواند زمینه‌ای برای بررسی‌های دقیق علمی در سطح منطقه برای شناسایی این آثار باشد.

واژه‌های کلیدی: ورزقان، روستای سقای، معماری صخره‌ای، گاهنگاری، کاربری

کپی‌رایت © فصلنامه پژوهش گردشگری: دسترسی آزاد؛ کپی‌برداری، توزیع و نشر با ذکر منبع آزاد است.

ستارنژاد سعید، نریمانی مصیب، عبدالمهی سیاوش. (۱۳۹۹). مطالعه و تحلیل کاربری فضاهای صخره‌ای روستای سقای شهرستان ورزقان استان آذربایجان شرقی. پژوهش گردشگری، ۱ (۴): ۱۰۸-۱۲۵

* نویسنده مسئول: سعید ستارنژاد، دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

پست الکترونیک: saeidsattarnejad@yahoo.com

۱. مقدمه

صخره‌ای در شهرستان ورزقان و توجه به استحکامات کوهستانی و گورستان‌های تاریخی غنی و بی‌شمار از مهم‌ترین عوامل عدم شناسایی، ثبت و معرفی فضاهای صخره‌ای این منطقه است. شناسایی و مطالعه فضاهای دستکند روستای سقای با بازدید نگارندگان با هدف مطالعه و بررسی معماری صخره‌ای شهرستان ورزقان صورت گرفت که در این پژوهش پس از معرفی فضاهای دستکند به تشریح کاربری و گاهنگاری نسبی آن پرداخته شد؛ به همین دلیل درک صحیح از فضاهای دستکند صخره‌ای و تفسیر زمان ایجاد آن در چارچوب گاهنگارانه و تحلیل ماهیت کاربری فضاهای موجود، زمینه مطالعاتی مناسبی برای تفسیر نیافته‌هایی در سایر مناطق شهرستان ورزقان است که در زمان آتی درباره آنها پژوهش خواهد شد. انجام این پژوهش درصدد پاسخگویی به دو سؤال اساسی در رابطه با فضاهای دستکند روستای سقای است: (۱) فضاهای دستکند روستای سقای براساس گاهنگاری نسبی با تکیه بر سبک‌شناسی پوشش فضاها متعلق به چه دورانی است؟ (۲) کاربری فضاهای دستکند سقای چه بوده است؟ فرضیه‌های مطرح شده در راستای پرسش‌های فوق عبارت‌اند از: دوران ایجاد فضاهای دستکند براساس مبانی گاهنگاری نسبی که به‌صورت تطبیقی انجام می‌شود، مربوط به دوره تاریخی (اشکانی) است. شواهد این ادعا در عناصر و تکنیک معماری وجود دارد که در راستای انجام پژوهش بررسی شده و کاربری آن به‌عنوان فضاهای استحفاظی و پناه‌گاهی ساکنان منطقه است

۲-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات و بررسی‌هایی در رابطه با قلعه و کتیبه سغندل (Kleiss, 1969, P. 82; Salvini, 1981, P. 81) نقوش صخره‌ای سونگون (Rafifar, 2002)، برخی محوطه‌های تاریخی و پیش از تاریخی (Narimani, 2009)، گورستان‌ها و استحکامات دفاعی (Omran & Rahmatpour, 2009; Hozhabri Nobari, 2017) قبرستان‌های دوران اسلامی (Baradaran shokuhi, 1996) و بناهای تاریخی (Alahyari,

فضاهای دستکند گونه خاصی از معماری است که در آن مصالحی برای تولید فضا استفاده نمی‌شود و با زدودن توده‌های صخره‌ای توسط انسان از بستر کوه و سنگ، فضا تولید می‌شود (Sattarnezhad, Shahbazi Sheeran, & Maroufi Aghdam, 2018, P. 60). این معماری در هر منطقه به دلایل اقلیمی و شرایط زیست‌محیطی دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به فردی است (Mohammadifar & Hemmati Azandariani, 2016, P. 80). هر بنای دستکند براساس زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و کالبدی اقلیمی و شرایط خاص آن ناحیه (Basafa, Davari & Rezaei, 2017, P. 38) و مطابق با نیازهای ساکنان شکل می‌گیرد (Emge, 1992, P. 4). در میان عوامل مهم تأثیرگذار در شکل‌گیری فضاهای دستکند، امنیت مهم‌ترین فاکتور است (Cialdea & Maccarone, 2009, P. 36; Pourmohamadi & Nasrollahzadeh, 2014, P. 4002). امنیت در مناطق کوهستانی عموماً با ایجاد استحکامات دفاعی تأمین می‌شود؛ با این حال در برخی از نواحی که توانایی قلعه‌سازی برای ساکنان وجود ندارد، انسان با ایجاد فضاهای معماری درون بستر زمین یا صخره برای خود پناهگاه می‌سازد. بر این اساس این‌گونه معماری دستکند را می‌توان پدافند غیرعامل در نظر گرفت.

شهرستان ورزقان در پهنه جغرافیایی شمال غرب ایران از مناطق مهم در مطالعات باستان‌شناسی است؛ به‌طوری‌که در بررسی باستان‌شناختی در این منطقه، آثار و شواهد باستان‌شناختی غنی از دوران مفرغ و آهن شناسایی (Hozhabri Nobari, 2017; Narimani, 2009) کاوش (Hozhabri Nobari, 2017) و مطالعه (Salvini, 2008; Kleiss, 2008; Naseri Somai, 2019; Kroll, 1979) شدند. با این حال تاکنون مطالعات جامع پیرامون فضاهای دستکند این شهرستان گزارش نشده و این در حالی است که این منطقه در زمینه مطالعات معماری صخره‌ای می‌تواند جایگاه مهمی در منطق قره‌داغ داشته باشد. نوپا بودن مطالعات معماری

شهرستان ورزقان در منطقه‌ای کوهستانی واقع شده است. در این شهرستان، رودخانه‌های فصلی همچون اهرچای، آق‌بولاق چای و جوشین‌چای جریان دارد. ارتفاع قره‌داغ طی فاز کوه‌زایی مربوط به ائوسن تشکیل شده و آتشفشان‌های مختلفی را به‌دنبال داشته و در اثر نفوذ توده به داخل آهک‌های کرتاسه به وجود آمده است که تأثیر بسزایی در مورفولوژی منطقه دارد. توده نفوذی شئی‌ور در پیرامون خود هاله‌ای از سنگ‌های دگرگونی را به‌صورت کمربند هورنفلس به وجود آورده است که جنس اولیه هورنفلس‌ها عمدتاً شیلی، کربناتی، ماسه‌سنگ و سیلت استون هستند. در نواحی جنوبی و غربی شهرستان ورزقان، الگوی غالب زمین‌شناسی شامل سازندهایی با خصلت کنگلومرایی نیمه تا بسیار سست بوده که گاهی در تناوب با خاکسترهای آتشفشانی جوش نخورده بوده که در مقابل فرسایش حساس است (Alahyari, 2009, P. 18) همین عامل باعث ایجاد فضاهای دستکند در بستر صخره‌ها و ماسه‌سنگ‌ها شده است.

۴. توصیف و معرفی فضاهای دستکند

روستای سقای در فاصله ۲۶ کیلومتری شهرستان ورزقان واقع شده است. در فاصله ۶۰۰ متری سمت جنوبی روستا در دامنه کوه «قایا باشی» ۱۰ عدد، فضای دستکند در بستر صخره تراشیده شده است (شکل ۲). این فضاها در زبان مردم محل به «کوهولگر» مشهور هستند. واژه کوهول در زبان ترکی به معنای غار است؛ از این‌رو اهالی منطقه اعتقاد دارند که این غارها در زمان‌های گذشته توسط انسان در دل صخره تراشیده شده‌اند با این حال در اذهان مردم محل اطلاعات خاصی پیرامون ماهیت کاربری و دوره ایجاد این فضاها وجود ندارد. فضاهای دستکند روستای سقای در مختصات جغرافیایی طول ۴۶.۳۶۱۱۴۶۶۹ و عرض ۳۸.۵۴۰۸۳۶۴۷ و ارتفاع ۱۹۹۰ متری از سطح دریا قرار دارد.

شهرستان ورزقان انجام شده است. تاکنون مطالعات و بررسی‌های پیرامون فضاهای دستکند این شهرستان انجام نشده است؛ بر همین اساس این پژوهش نخستین گام در راستای شناسایی، معرفی و تحلیل فضاهای دستکند شهرستان ورزقان محسوب می‌شود؛ بنابراین در رابطه با این موضوع صرف این‌که فضاهای دستکند صخره‌ای تا به حال ناشناخته بوده و مطالعاتی در رابطه با آن صورت نگرفته است، نمی‌توان پیشینه تحقیق قابل‌توجهی برای آن در نظر گرفت.

۲. روش پژوهش

روش تحقیق در پژوهش حاضر متکی به فعالیت‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است. در روش میدانی نخست مستندنگاری کامل از فضاهای دستکند انجام شد. مستندنگاری شامل ثبت موقعیت جغرافیایی فضاها (utm)، ارتفاع از سطح دریا، ارتفاع از قعر دره، چشم‌انداز مقابل فضاها، جهت‌گیری درگاه‌های ورودی، ابعاد درونی فضاها، عناصر هنری و تزئینی، نحوه تراش و غیره بوده است. تمامی این اطلاعات به‌صورت دقیق و ریز ثبت شده و سپس با در دست داشتن اطلاعات فوق، مطالعات مربوط به مقایسه و گاهنگاری نسبی فضاها آغاز شد. در روش کتابخانه‌ای نخست همه فضاهای دستکند شناسایی و معرفی شده در سطح ایران مورد مطالعه قرار گرفت و سپس پوشش فضاها با نمونه‌های موجود در داخل کشور تطبیق داده شد و نتایج حاصل به دست آمد. همچنین جامعه آماری شامل ده فضای دستکند است.

۳. موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

شهرستان ورزقان در شمال استان آذربایجان شرقی در غربی‌ترین قسمت منطقه کوهستانی قره‌داغ واقع شده است (Alahyari, 2009, P. 18). (شکل ۱). این شهرستان شامل دو بخش مرکزی و خارواناست که چهار دهستان در بخش مرکزی و سه دهستان در بخش خاروانا قرار دارد (Nuori,

سانتی‌متر و عرض ۸۴ سانتی‌متر تراشیده شده است. این دهانه مستطیل‌شکل بوده که در گوشه‌ها اندکی قوس پیدا کرده است. دهانه‌ها رو به سمت جهات مختلف بوده است؛ با این حال راهبرد خاصی در انتخاب دهانه‌ها براساس چشم‌اندازه مقابل در نظر گرفته شده؛ به طوری که دهانه‌ها رو به سمت صخره‌ها ایجاد شده‌اند تا از این نظر امکان شناسایی و رؤیت دهانه از فاصله دور امکان‌پذیر نباشد (شکل ۴). همچنین زوایای دهانه‌ها در جهت مخالف وزش باد تعبیه شده است تا فضای داخل از نظر بادهای سوزناک و تند منطقه در امان باشد. امروزه در اطراف دهانه‌ها شواهدی از رویش گیاهان و درختان خودرو مانند زالزالک قابل مشاهده است که به نظر این درختان در سال‌های گذشته نیز به نوعی نقش مانع در قبال رؤیت دهانه‌ها و فضاهای دستکند را داشته‌اند.

قابلیت تراش دارد، به صورت دستکند ایجاد شده‌اند. در ایجاد فضاهای این صخره نهایت استفاده از توپوگرافی کوه انجام شده و در قسمت‌های عمودی، صخره‌ها که به صورت طبیعی برش خورده‌اند و سطح صاف دارند، برای تراش و ایجاد فضاها انتخاب شده است. فضاهای دستکند در دامنه کوه و ارتفاع حدود ۶۰-۷۰ متری از دره پایین دست کوه قرار گرفته‌اند. در قعر دره رودخانه‌ای فصلی جریان دارد که یکی از منابع تأمین آب مورد نیاز ساکنان منطقه محسوب می‌شود.

فضاهای دستکند شناسایی شده از نظر سبک‌شناختی و تکنیک تراش مشابه یکدیگر بوده و تنها در پهنا و عناصر معماری تفاوت‌هایی جزئی با یکدیگر دارند. کار تراش فضاها نخست از قسمت دهانه ورودی آغاز شده و فضا نیز به تدریج وسیع‌تر شده است. دهانه ورودی فضا به ارتفاع ۱۳۲

شکل ۳. دورنمای از کوه قایاباشی

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

شکل ۴. دهانه ورودی فضاهای دستکند

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

معماری به کار نرفته و به صورت ساده تراشیده و هموار شده است. در داخل دیواره ضلع غربی یک عدد جای پیه‌سوز به فرم مخروطی ایجاد شده که در سطح آن آثار جزئی از دودزدگی قابل مشاهده است؛ با این حال سقف فضا و دیواره‌ها بدون دودزدگی بوده که این دودزدگی اندک است و سلامت دیواره‌ها می‌تواند نشانگر استفاده موقت از این فضاها باشد. در سطح دیواره‌ها آثاری از تراش ابزار باقی‌مانده که نشان می‌دهد کار تراش فضاها با ابزار نوک تیز به ضخامت تقریبی ۱-۲ سانتی‌متر بوده است.

در فضاهای داخلی با پلان مستطیل‌شکل، در گوشه‌ها اندکی هلال ایجاد شده است. طول متوسط داخل فضا در راستای شمالی- جنوبی ۳۹۴ سانتی‌متر است. بیشترین عرض داخل فضا در راستای شرقی- غربی ۲۴۷ سانتی‌متر و بیشترین ارتفاع فضا از کف تا قوس سقف ۱۹۰ سانتی‌متر است. سقف فضاهای دستکند قوسی تراشیده شده است و هیچ‌گونه عناصر تزئینی و معماری ندارد (شکل ۵). کف فضای مذکور به صورت تخت بوده و به مرور زمان لایه‌ای از خاک به ضخامت حدود ۲-۳ سانتی‌متر سطح آن را پوشانده است. در کف فضا همانند سقف و دیواره‌ها عناصر تزئینی و

شکل ۵. نمای داخلی یکی از فضاهای دستکند

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

با توجه به جنسیت بستر شکل‌گیری فضاهای دستکند برای حفاری و تراش، زمان مورد نیاز برای تراش می‌تواند متغیر باشد. بدیهی است محدودیت ابزار و تکنیک بر زمان نیز تأثیرگذار بوده است؛ با این حال براساس تجربه نگارندگان در مشاهده تراش و حفاری برخی از فضاهای دستکند، دامنه سهند برای حفاری یک فضا به ابعاد حدود 4×2 متر با ارتفاع حدود ۱۸۰ سانتی‌متری زمانی در حدود دو هفته نیاز است؛ بنابراین این فضاها نیز همین مقدار زمان را با نیروی کاری حدود ۲-۳ نیاز دارند. همچنین از لحاظ انتخاب بازه زمانی برای حفاری و تراش فضاها، طراحان معمولاً فصول سرد و مرطوب سال را انتخاب می‌کردند تا گرد و غبار اندکی در داخل فضاها ایجاد شود. این فضاهای دستکند دارای ویژگی‌های کلی مشترک بوده که نشان می‌دهد، تمام ده فضای دستکند براساس روشی واحد تراشیده شده‌اند و کاربری مشابهی دارند (جدول ۱).

به دلیل اقلیم سرد این دره، فضاهای دستکند بازشوهایی کوتاه و محقر دارند تا ضمن تناسب با اندام مردم منطقه، کمترین تبادل حرارتی را با بیرون داشته باشند. از طرفی اینرسی حرارتی یا به عبارتی قابلیت کلی زمین در ذخیره‌کردن انرژی و جذب آن بسیار بالاست و این مسئله نوسان دما و بار گرمایی- سرمایی در فضاهای دستکند را به حداقل می‌رساند. همچنین فضاهای دستکند سقای به دلیل ضخامت زیاد جداره‌های خود کمترین تبادل حرارتی با بیرون را دارد؛ به طوری که از ویژگی‌های فضاهای دستکند (غار) داشتن هوای خنک در تابستان و هوای گرم در زمستان است که با کمترین میزان انرژی قابلیت رسیدن به محدوده آسایش را دارند؛ بنابراین در بررسی داخل فضاهای دستکند عناصر تأمین حرارتی در داخل فضاها شناسایی نشد.

جدول ۱. ویژگی‌های طراحی و ساختاری فضاهای دستکند روستای سقای

انتخاب اندازه فضاها و ورودی براساس اندازه بدن انسان است. ارتفاع فضاها متناسب با قد انسانی بوده و بدون نیاز به داربست تراشیده شده‌اند. ابعاد فضاها به طور متوسط (طول) ۳-۳۸۰ سانتی‌متر، عرض ۲-۲۸۰ سانتی‌متر و ارتفاع ۱۹۰-۱۷۰ سانتی‌متر است.	ابعاد
ارتباط فضاها به سایر نقاط معمولاً تحت تأثیر مکان‌یابی ساخت است. راه دسترسی به فضاها بسیار محدود و صعب‌العبور انتخاب شده است تا از لحاظ امنیتی قابلیت دفاع بیشتری داشته باشد.	ارتباطات
جهت‌گیری کلی فضاها بیشتر تابع وضعیت ژئومورفولوژی هستند، اما بیشتر سعی شده دهانه‌ها رو به سمت صخره‌ها باشد تا از این نظر امکان شناسایی آنها محدود شود.	سمت و سو
در بستر صخره‌های آهکی و ماسه‌سنگ ایجاد شده‌اند. یکپارچگی ذاتی فضاهای دستکند سبب استحکام بالای فضاها شده است.	شرایط ساختاری
راهبرد تهویه هوا (موقعیت بازشوها رو به پشت باد)، راهبرد نورگیر (بازشوها و پیه‌سوز)، راهبرد رطوبت (قرارگیری بستر صخره و عایق‌پذیربودن آن مانع ایجاد طوبت می‌شود).	راهبردهای طراحی

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

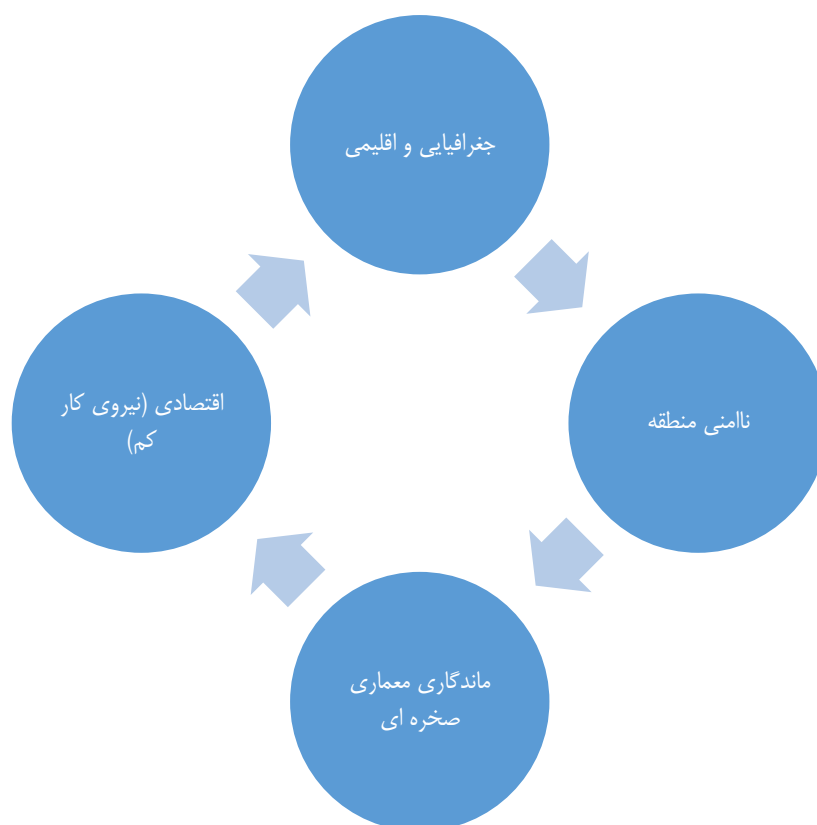
۵. کارکرد فضاهای دستکند سقای

فضاهای دستکند در مقایسه با سایر آثار تاریخی و طبیعی منطقه، عناصر معماری و شواهد باستان‌شناختی است. برای تبیین کاربری ماهیت فضاهای دستکند بهترین رویکرد بهره‌گیری از باستان‌شناسی فضایی است. در این روش، از ارتباط فضایی و الگوهای رفتاری انسان در ارتباط با فضاهای

با گذشت چند دهه از مطالعات معماری دستکند صخره‌ای در ایران (sattamezhad, 2016)، تاکنون ضعف‌ها و نواقصی درباره کاربری و گاهنگاری این فضاها وجود داشته است که مهم‌ترین عوامل، بی‌توجهی به الگوی پراکنش

عوامل مورد نظر است (Mohammadifar & Hemmati, 2016, P. 101) بر همین اساس، عوامل مختلفی در شکل‌گیری این فضاها نقش دارند که ارتباط میان آنها، فضاهای دستکند را شکل داده است، اما چهار عامل اصلی در شکل‌گیری فضاهای دستکند سقای عبارت‌اند از: جغرافیا و اقلیم که بستر مناسب برای شکل‌گیری سنگ‌های قابل تراش را فراهم کرده و موقعیت جغرافیایی کوه قایاباشی، حملات و یورش‌های گاه و بیگاه که باعث ناامنی منطقه شده، ماندگاری زیاد معماری صخره‌ای در مقابل حوادث مختلف و بحث اقتصادی که با نیروی کار و هزینه کمتر تراش آثار دستکند نسبت به ایجاد قلعه همراه است (شکل ۶).

معماری و شبکه‌های درون‌سایتی و برون‌سایتی پیرامون آنها (Karimian, 2005, PP. 112-113) و آزمایش فرضیات مختلف در رابطه با کاربری فضاها با تطبیق نمونه‌های مشابه استفاده شده است. با در نظر گرفتن مفهوم فضا در معماری ابتدا به گردآوری همه شواهد و مدارک موجود در رابطه با کاربری فضاهای دستکند روستای سقای در محیط درونی و بیرونی آنها صورت گرفت؛ بنابراین برای تبیین کاربری این فضاها، فرضیه‌های قابل مطرح پیرامون آنها، ارزیابی و براساس ویژگی‌های فضاهای مذکور، ماهیت کاربری آنها مشخص شده است. با این تفاسیر مهم‌ترین فرضیه قابل مطرح در رابطه با کاربری این فضاها، بحث پناهگاهی- مخفیگاهی بوده که در معماری صخره‌ای جنبه‌های دفاعی مسکن در برابر هجوم انسان‌ها، حیوانات و حوادث طبیعی بیش از سایر

شکل ۶. عوامل شکل‌گیری فضاهای دستکند روستای سقای

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

دستکند است؛ به طوری که شواهد اندکی از دودزدگی سطح دیوارها به چشم می‌خورد. همچنین نبود عناصر تأمین روشنایی از قبیل منفذ- پنجره و دسترسی مشکل به فضاها و نبود پله، عامل دیگر در بحث اقامت موقت در این فضاهاست؛ بنابراین فرضیه قابل پذیرش در رابطه با کاربری فضاهای دستکند، بحث جان‌پناهگاهی- استحضافی است که در ایام خاصی مورد استفاده قرار می‌گرفت (شکل ۷).

با توجه به موقعیت قرارگیری فضاهای دستکند، به نظر می‌رسد طراحان در مکان‌گزینی این آثار دقت زیادی داشته‌اند؛ به طوری که سعی کرده‌اند در نقاطی از صخره فضاهایی را ایجاد کنند که امکان دسترسی آسان به آنها وجود نداشته باشد. از سوی دیگر با ایجاد بازشوهایی در ابعاد کوچک و رو به سمت صخره‌ها ضمن تأمین گرمایش درونی فضاها، مانع رؤیت فضاها از فواصل دور شده‌اند. بررسی فضای درونی دستکندها بیانگر اقامت موقت در فضاهای

شکل ۷. فضاهای دستکند سقای

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

تعیین زمان اولیه ایجاد مجموعه‌ها جز در مواردی که کتیبه یا نوشته همراه داشته باشد، عملاً مقدور نیست، اما می‌توان دوره‌های زمانی استفاده از این آثار را با استفاده از شیوه‌های

۶. رهیافت تاریخ معماری فضاهای دستکند

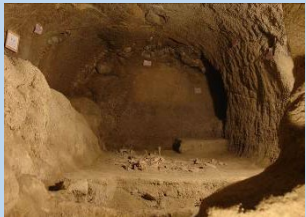

در بررسی آثار دستکند، پی‌بردن به زمان ایجاد و دوره‌های زمانی استفاده از آنها اهمیت چشمگیری دارد.

پوشش سقف فضاهای دستکند در دوره اشکانی به شکل بیز و خمیده درآمده است (Mohammadifar & Hemmati, Azandariani, 2016, P. 109). دلایل تغییر فرم عناصر معماری از مسطح به خمیده را می‌توان حاصل پیشرفت معماری به‌خصوص پیشرفت ایرانیان در ایجاد پوشش طاق‌ها با استفاده از مصالح متداول تر و بدون احتیاج به چوب با دوام بیشتر آن دانست که از دوره پارت این تغییر به‌صورت چشمگیر دیده می‌شود. پوشش سقف برخی از فضاهای دستکند نوش‌آباد کرمان، سامن ملایر (Khaksar, 2007)، ارزانفود همدان (Khaksar, 2009)، فضای شماره ۱۴ غار کوهگان لرستان (Delavar, 2012, P. 41)، فضای قسمت دستکند غار کرفتو (Mohammadifar & Hemati, Azandaryani, 2016) و کوهپایه کرمان (Mongoli, Abou, Mehdi-zadeh Siraj, 2017, P. 791) به‌صورت قوسی و طاق گه‌واری است. محوطه‌های دستکند در دوره تاریخی به‌خصوص دوره اشکانی ایجاد شده‌اند. در دوره اسلامی نیز پوشش فضاهای دستکند صخره‌ای در فرم گنبدی شکل و خریشته‌ای در محوطه‌هایی مانند مجموعه دستکند امامزاده معصوم مراغه (Ball, 1979)، مسجد داراب (Bier, 1986)، قدمگاه آذرشهر، ابادرنیر، مسجد عنصرود، تپه رصدخانه (Sattarnezhad, Maroofi Aghdam, & Hassanlou, 2018)، کوه‌ولو مچید مراغه (Sattarnezhad et al., 2019)، می‌توان مشاهده کرد؛ بنابراین با مقایسه و تطبیق پوشش فضاهای دستکند سقایی با نمونه‌های مشابه، می‌توان بازه زمانی دوره اشکانی را برای این مجموعه در نظر گرفت (جدول ۲).

مختلف تشخیص داد (Mohammadifar & Hemmati, Azandariani, 2016, P. 109)، از جمله به‌کمک کاوش‌های باستان‌شناختی، سبک معماری، تزیینات، اسباب و وسایل زندگی، شیوه تراش، مبلمان دستکند به‌جای‌مانده و تاریخ‌گذاری به شیوه انجام آزمایش بر مواد و مصالح برجای‌مانده در محل می‌توان به‌طور تقریبی به دوره‌های زمانی آن پی‌برد (Delavar, 2012, P. 11).

با توجه به نبود لایه‌های فرهنگی در داخل فضاهای دستکند سقایی، امکان کاوش باستان‌شناختی در آنها مقدور نیست؛ بنابراین بهترین روش برای گاهنگاری این فضاها، مقایسه و تطبیق عناصر معماری موجود در فضاهای دستکند با نمونه‌های مشابه گاهنگاری شده است. شاخص‌ترین عنصر معماری موجود در فضاها، پوشش قوسی شکل سقف فضاهاست. در آثار معماری صخره‌ای تا دوره هخامنشی سطوح مسطح و راست‌گوشه بدون خطوط منحنی در درگاه‌ها و پوشش سقف‌ها هستند. در حوزه جغرافیایی منطقه شمال غرب ایران عمدتاً پوشش فضاها در هزاره اول ق.م به‌صورت راست‌گوشه و مسطح است؛ از جمله گوردخمه گویچه‌قلعه مراغه و محوطه اسلام تپه میان‌دوآب (Kroll, 1977, PP. 105-107) قلعه اسماعیل‌آقا (Kleiss, 1973, PP. 108-109) گوردخمه سنگر (Kleiss, 1969, PP. 3-13)، بی‌بی‌کندی شاهین‌دژ (Shojadel & Khanmohammadi, 283) گوردخمه فخری‌کا مهاباد (Molazadeh, 2014, P. 362)، فضاهای دستکند ساری‌قیه مراغه (Sttarnezhad, 2016) و مجموعه دستکند بین‌لر مشکین‌شهر (Eskandari, 2016, P. 71) اشاره کرد.

جدول ۲. مقایسهٔ پلان فضاهای دستکند سقاي با نمونه‌های مشابه

ردیف	نام فضای دستکند	پوشش سقف	گاهنگاری	منبع
۱	غار کرفتو		دوره تاریخی (سلوکی - اشکانی)	Mohammadifar & Hemmati) (Azandariani, 2016).
۲	ارزانفود همدان		دوره تاریخی (اشکانی)	(KHaksar, 2009)
۳	سامن ملایر		دوره تاریخی (اشکانی)	(KHaksar, 2007)
۴	غار کوگان لرستان		دوره تاریخی (اشکانی)	(Delavar, 202012, 41)
۵	کوهپایه کرمان		دوره تاریخی (اشکانی)	(Mongoli et al., 2017: 791)

منبع	گاهنگاری	پوشش سقف	نام فضای دستکند	ردیف
------	----------	----------	-----------------	------

نگارندگان

دوره تاریخی (اشکانی)

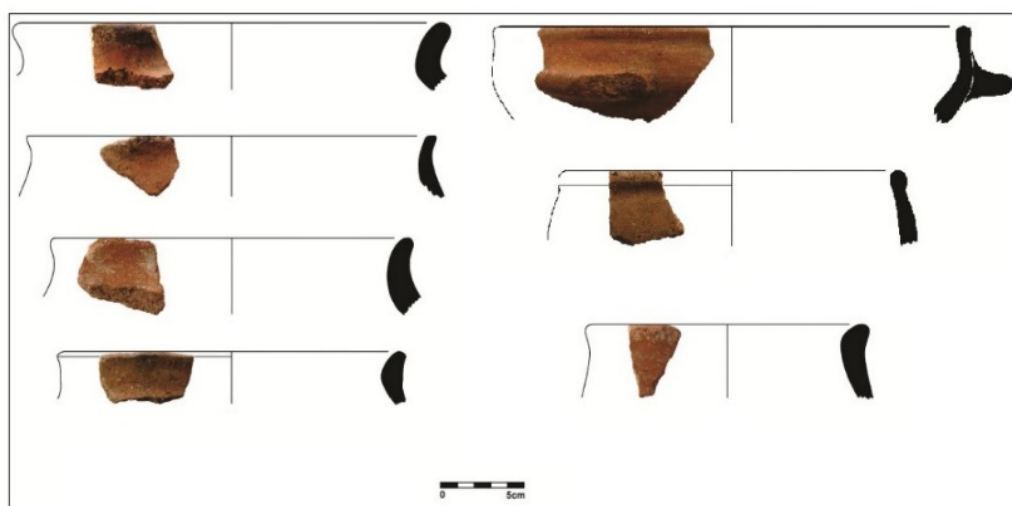
دستکند سقای ۶

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

۷. سفال

پیرانشهر (Badaghi, 2018)، تپه رُز زنگان (Farahmandian, 2015)، پیرهاشم مراغه (Sattarnezhad & Parvin, 2018)، قلعه زهاک هشتروود (Qandgar, 2003)، قیزیل قیه مشکین شهر (Rezaloo, 2018)، محوطه کاسه گران پیرانشهر (Badaghi, 2018)، برخی از قطعات سفالی محوطه دامغان (Maurer Trinkaus, 1986) و ماهنشان زنگان (Ali & Khowsrozadeh, 2010) قابل مقایسه است (جدول ۳).

در بررسی سطحی محوطه پیرامون فضاهای دستکند، تعدادی قطعه سفال شناسایی شد (شکل ۸). پراکنش سفال در دامنه کوه بسیار کم بوده و سفال‌های شناسایی شده ساده و بدون نقش هستند و در طیف رنگی قهوه‌ای روشن و نارنجی قرار دارند و چرخ‌ساز هستند. سفال‌های شناسایی شده بیشتر سبک محلی دارند؛ با این حال با برخی از سفال‌های محوطه‌های اشکانی از قبیل محوطه سوغانلو

شکل ۸. قطعات سفال سطحی محوطه دره کوهلر سقای

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

جدول ۳. مشخصات قطعات سفالی محوطه پیرامون کوهلر سقایی

ردیف	نوع قطعه	ضخامت cm	آمیزه	ظرافت	حرارت	تکنیک	رنگ خیمه	پوشش بیرون	پوشش درون	مقایسه و منبع
۱	لیه	۱۳	شن ریزه، ذرات میکا	متوسط	کافی	دست‌ساز	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	(Qandgar, 2003) Kleiss, 1973, PP.) (184-185 Ali &) Khowsrozadeh, (2010
۲	لیه	۸	شن ریزه، میکا	متوسط	کافی	چرخ‌ساز	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	Herink, 1997, P.) (152 (Badaghi, 2018)
۳	لیه	۶	شن ریزه، میکا	متوسط	گافی	چرخ‌ساز	آجری	آجری	آجری	-----
۴	کف	۹	شن ریزه	متوسط	کافی	چرخ‌ساز	نارنجی	نارنجی	نارنجی	-----
۵	لیه	۱۶	شن ریزه، میکا	متوسط	کافی	چرخ‌ساز	نارنجی	نارنجی	نارنجی	Herink, 1997,) (P. 152 Farahmandian,) (2015 (Rezaloo, 2018), Maurer) (Trinkaus, 1986 Kleiss, 1973, P.) (185
۶	لیه	۱۰	شن ریزه، میکا	متوسط	کافی	چرخ‌ساز	نارنجی	نارنجی	نارنجی	(Badaghi, 2018) (Badaghi, 2018)
۷	لیه	۱۲	شن ریزه، میکا	متوسط	کافی	چرخ‌ساز	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	-----

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹

۷. بحث

(Nobari, 2017). این استحکامات دفاعی به‌منظور مقابله با تهدیدات و یورش‌های زیادی که به منطقه صورت می‌گرفت، شکل گرفته‌اند. مطابق با شواهد باستان‌شناختی باقی‌مانده از متن کتیبه سغندل (Kleiss, 1969, P. 82) این منطقه در هزاره اول ق.م مورد هجوم اقوام اورارتو قرار گرفت؛ به‌طوری‌که ساردوری دوم (۷۵۰-۷۳۳ ق.م) پسر آرگیشی

یکی از ضروریات شکل‌گیری حیات انسانی وجود امنیت است که بدون آن شکل‌گیری جوامع انسانی و حیات و تداوم آنها غیرممکن به نظر می‌رسد. از مهم‌ترین عوامل تأمین‌کننده امنیت، پوشش‌های مناسب، مستحکم و تدافعی است. براساس بررسی‌های انجام‌شده در منطقه ورزقان تعداد زیادی استحکامات دفاعی شناسایی شده است (Hozhabri

که شواهدی جزئی از دودزدگی در آن ایجاد شده است، می‌توان به موقت‌بودن استقرار در آنها پی برد. در این دوره با افزایش جمعیت منطقه، در کنار ایجاد استحکامات دفاعی، در برخی مناطق با تراش بستر صخره‌ای فضاهای با کاربری امنیتی - پناهگاهی ایجاد کرده‌اند. در دوره اشکانی منطقه شمال غرب ایران عرصه یورش امپراطوری روم (Plotark, 1985, P. 402) و اقوام بیابانگرد است؛ بنابراین برای مقابله با یورش‌های احتمالی ضمن ایجاد قلعه‌های دفاعی بی‌شمار (Omrani & Rahmatpour, 2009)، ساکنان برخی از مناطق، اقدام به تراش فضاهای دستکند صخره‌ای کرده‌اند. این فضاهای دستکند عمدتاً در مناطقی شکل گرفته‌اند که امکان و توان ایجاد قلعه‌سازی برای مردم منطقه وجود نداشته است؛ از این رو در مناطقی همچون سقای که امکان ایجاد استحکامات دفاعی و توان مقابله با اقوام مختلف وجود نداشته است، ساکنان با ایجاد فضاهای دستکند در دل صخره‌ها خود را از دشمن محفوظ نگاه می‌داشتند؛ بنابراین فضاهای دستکند سقای در راستای جان‌پناهگاهی - استحفاظی ساکنان منطقه در مواقع حملات مختلف ایجاد شده و به‌طور موقت مورد استفاده قرار گرفته است.

۸. نتیجه‌گیری

براساس آنچه در متن مقاله به آن پرداخته شد، فضاهای دستکند روستای سقای به‌عنوان نخستین آثار دستکند شهرستان شناسایی شده و رزقان هستند که مورد پژوهش و معرفی قرار گرفته است. با توجه به مطالعه سبک‌شناسی پوشش فضاها با نمونه‌های دستکند و سایر محوطه‌های داخل ایران و سفال‌های اطراف محوطه می‌توان گاهنگاری این آثار را متعلق به دوران اشکانی دانست. اگرچه عموماً این منطقه در مطالعات عصر آهن به‌خصوص اورارتو مشهور است، تاکنون شواهدی از پوشش قوسی‌شکل در معماری ایران شناسایی نشده است. همان‌طور که بیان شد، پوشش سقف فضاها قوسی بوده که از این نظر با نمونه‌های دستکند،

اول شاه اورارتو به ناحیه کوهستانی پولوآدی حمله کرد و توانست ۲۱ دژ را فتح و ۴۵ شهر را تصرف کند (Salvini, 1981, P. 36).

در این دوران لزوم دفاع و حفظ جان، ایجاد استحکامات دفاعی بود؛ به‌طوری‌که در شهرستان ورزقان شاهد شکل‌گیری استحکامات کوهستانی بی‌شماری در دوران مفرغ و آهن هستیم. از این دوران فضاهای دستکند در منطقه شمال غرب ایران باقی‌مانده که دارای ویژگی‌های از جمله داشتن پوشش تخت و مسطح، پلکان‌های صخره‌ای، ستون‌های دستکند، سکوه‌های نشیمن و غیره است. این فضاها عمدتاً در کنار قلعه‌های دفاعی یا محوطه‌هایی از عصر آهن شکل گرفته‌اند و دارای سبک‌شناختی یکسان هستند. از این رو برای گاهنگاری فضاهای دستکند سقای از روش مقایسه‌ای بهره گرفته و سعی شد فضاهای دستکند در یک موقیت مکانی - تاریخی بررسی شود. برای تعیین کاربری آن نیز از رویکرد باستان‌شناسی فضایی با تأکید بر مفهوم فضا در معماری بهره گرفته شد. از آنجا که در منطقه شمال غرب ایران آثاری با کاربری دفاعی، متعلق به عصر آهن وجود دارد (Omrani & Rahmatpour, 2009). دستکندهای سقای نیز به‌منظور جان‌پناهگاهی - استحفاظی در مقطع زمانی بعد از عصر آهن III به وجود آمده است؛ بنابراین بهترین و معقول‌ترین روش برای گاهنگاری مجموعه استفاده از روش مقایسه‌ای است؛ به‌طوری‌که با مقایسه پوشش فضاها با نمونه‌های مشابه تاریخ‌گذاری شده در سایر مناطق، دوره زمانی اشکانی معقول‌تر به نظر می‌رسد که قطعات سفالی پراکنده شده در پیرامون محوطه نیز عمدتاً متعلق به دوران اشکانی است.

شواهد موجود اعم از موقعیت مکانی، جهت بازشوهای ورودی (مدخل) و ابعاد آنها، نحوه دسترسی، نبود عناصر تأمین روشنایی به‌خصوص منفذ و روزنه، تک‌واحد بودن فضاها، نبود ارتباط میان فضاها و نبود پله‌های دسترسی نشانگر استفاده از این مجموعه برای منظور مخفیگاهی - امنیتی بوده است. همچنین با دقت به سطح دیواره فضاها

سیاسگزاری

از زحمات دوست عزیز جناب آقای مهرداد قنبرنژاد به پاس زحمات کار طراحی پلان فضاها سیاسگزاری می‌شود.

منابع مالی

منابع مالی این مقاله توسط نویسندگان تأمین شده است.

تعارض در منافع

تعارضی در منافع انتشار این مقاله بین نویسندگان وجود ندارد و نویسندگان به‌طور مساوی در جمع‌آوری مطالب با همدیگر همکاری داشته‌اند.

مانند ارزانفود و سامن همدان، کوغان لرستان، کرفتو و غیره، قابل مقایسه است. بخش وسیعی از این آثار در دوران اشکانی با کاربری عموماً پناهگاهی ایجاد شده‌اند. به نظر می‌رسد در دوران اشکانی، شاهد ایجاد فضاهای دستکند متنوعی در مناطق مختلف ایران هستیم که به‌طور کلی در این دوران بخشی از معماری معمول در برخی از مناطق به‌صورت دستکند ایجاد شده است. موقعیت قرارگیری فضاها از نظر محل قرارگیری در دامنه صخره، دور از دید و مهم‌تر از همه نبود مسیر دسترسی به این فضاهای دستکند فرضیه پناهگاهی بودن آن را نشان می‌دهد. ساختار ساده و بی‌پیرایه فضاها و نبود عناصر تأمین روشنایی و در نظر گرفتن عوامل فوق، این فضاها برای بازه زمانی کوتاه به‌خصوص در مواقع درگیری و ناامنی مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

References

- Alahyari, F. (2009). *Varzeqan and Kharvana*, Tabriz: sudman. (In Persian)
- Badaghi, E. (2018). *The final report of the excavation of the first chapter of Kaseshagaran site*, Archaeological Research Institute, has not been published. (In Persian)
- Ball, W. (1979). The imamzadeh masum at vardjovi: a rock-cut il-khanid complex near maragheh. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12, 329-340.
- Basafa, H., Davari, M. S., & Rezaei, M. H. (2017). Study and analysis of the use of hand-carved spaces on the outskirts of verdon spa, isfahan province, *Bagh-e Nazar Magazine*, 14(52), 37-48. (In Persian)
- Bier, L. (1986). The masjid-i sang near dārāb and the mosque of shahr-i īj: Rock-cut architecture of the il-khanid period. *Iran*, 24(1), 117-130.
- Cialdea, D., & Maccarone, A., (2009). Regeneration of abandoned rural landscapes: the case of underground settlements in molise. In *Congresso da APDR Associação Portuguesa para o Desenvolvimento Regional e 1º Congresso de Desenvolvi* (pp. 3977-4003). APDR.
- Delavar, N. (2012). Comprehensive monograph of lorestan kogan cave cut - rock, m.sc. Thesis in Architecture, Isfahan University of Islamic Arts.
- Eskandari, S. (2016). *Study and introduction of rock-cut architecture in Meshkinshahr*; Master Thesis in

- Archeology, Mohaghegh Ardabili University, unpublished. *(In Persian)*
- Farahmandian, M. (2015). *Description of classification and typology of Parthian pottery obtained from the study and identification of Ghezel Ozan river basin in Mahneshan and lower Chaypareh areas of Zanjan province*, Master Thesis in Archeology, Tehran: Tarbiat Modares University, unpublished. *(In Persian)*
- Hajizadeh, K. (1995). A Study of Urartu settlement patterns in northwestern Iran, M.Sc. Thesis in Archeology, Tehran: Tarbiat Modares University. *(In Persian)*
- Herink, E. (1997). *Iranian pottery during the Parthian period*. Translated by Hamideh Chubak. Tehran: Cultural Heritage.
- Karimian, H. (2005). The necessity of utilizing new theories in the analysis of the spatial structure of ancient textures, *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Tehran*, University of Tehran, 6(172), 111-121.
- Khaksar, A. (2007). *The first chapter of Samen-Malayer archeological excavations (hidden city)*, Archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Hamadan Province (unpublished). *(In Persian)*
- Kleiss, W. (1969). *Über zwei erkundunges Fahrten in Nord West Iran*, AMI b2.
- Kleiss, W. (1973). *Qaleh zohak in Azarbaidjan* AMI.6 ,163-188.
- Kleiss, W., & Kroll, S. (1979). *Vermessene urartäische plätze in iran (west-azerbaidjan) und neufunde (stand der forschung 1978)*. *(relevés topographiques de sites urartéens en iran et nouvelles découvertes. etat de la recherche en 1978)*. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12, 183-243.
- Kroll, E. (1977). *Iran'daki Urartu Şehirleri, Urartu: Doğu'da Değişim, Hazırlayanlar K. Köroğlu – E. Konyar*, 1.Baskı: İstanbul, P 108 – 109.
- Maurer Trinkaus, K. (1986). Pottery from the Damghan Plain, Iran. *Studia Iranica*, 15(1), 23-88.
- Mohammadifar, Y., & Hemmati Azandariani, I. (2016). Study and study of Iranian handicraft architecture, housing and rural environment, No. 156, pp. 97-110. *(In Persian)*
- Mongoli, M., Aboui, R., & Mehdizadeh Siraj, F. (2017). Recognition of unique features of construction of Cut - rock rural settlements in Iran (Case study: Meymand Rural World Heritage Site, Shahrabak, Kerman province), *Planning Studies for Human Settlements*, 12(4). 802-785. *(In Persian)*
- Plotark. (1985). *The life of famous men*. Translated by Mohammad Reza Mashayekhi, Tehran: Translation and Publishing Company.
- Qandgar, j. (2003). Archaeological excavations report of zahak castle. Tabriz: Cultural Heritage and Tourism, *(In Persian)*

- Rezaloo, R. (2018). *The final report of excavation of Qizil Qaya*, Tehran: Archaeological Research Institute, (In Persian)
- Sattarnezhad, S., Shahbazi Sheeran, H., & Maroufi Aghdam, I. (2017). Study and analysis of the applied nature of the rock architecture of Maragheh Observatory. *Iranian Studies*, 7(2), 75-92.
- Sattarnezhad, S. (2016). *Archaeological study of cut - rock architecture in maragheh*. M.Sc. Thesis in Archeology, Ardabil: Mohaghegh Ardabili University. (In Persian)
- Sattarnezhad, S., Maroufi Aghdam, I., & Hassanlou, M. (2018). The rock shrine of qeshlagh village, Maragheh, a Buddhist-Christian temple or Islamic mosque, *Parseh Studies*, 7(3), 177-191. (In Persian)
- Shojadel, N., & Khanmohammadi, B. A Study of the Rock Tombs of West Azerbaijan Province. *Peyman Magazine*, 67, 272-295. (In Persian)
- Vandenberg, L. (1966). *Archeology of Ancient Iran*. Translated by Isa Behnam. first edition, Tehran: University of Tehran Press